

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilində müsafirəti (1920-ci il)

Teymur Əhmədov

Ölkənin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər mütərəddid vəziyyətdə idilər. N.Nərimanov kəndlilər arasında etimad yaratmaq, onları quruculuğa cəlb etmək üçün ləngimədən aqrar məsələni həll etməyi vacib sayırdı. Çünki kəndliləri yeni hakimiyyəti dərk etmədən, qəbul etmədən, aqrar məsələnin uğurlu həllinə cəlb etmək mümkün olmazdı.

1920 -ci il mayın 5-də, çevrilişdən sonra Azərbaycan inqilab komitəsi kəndliyə torpaq vəd edən dekret qəbul etmişdi: bəy, xan və vəqf torpaqlarının müsadirəsi və ödəncsiz kəndlilərə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Buna baxmayaraq, S.M.Əfəndiyev dediyi kimi, “inqilabi hakimiyyət ilk günlərdə özünün hədsiz müvəffəqiyyətlərindən o qədər məst olmuşdu ki, tüfeyli xanların və bəylərin köhnə qaydaları bərpa etmək planlarını dəf etmək üçün heç bir tədbir görməmişdi... Biz o qədər sadələvh tərpendik ki, iri torpaq mülkiyyətçilərinə şiddətli müqavimət təşkil etmək, süst əhalini özlərinin dəhşətli fitnəkarlıq alətinə çevirmək üçün vaxt qazanmalarına imkan verdik”.

(F.Əhmədova. N.Nərimanov. İdeal və gerçəklik. Bakı, 1998, səh. 58).

Məhz ona görə də yeni hakimiyyət dövründə öz “dolanışığında heç bir dəyişiklik hiss etməyən kəndli yeni hakimiyyət barədə naümid qalır”dı.

Xalq ərzaq komissarlığının və ordu tədarükçülərinin kəndlərdə ərzaq sapalağını Rusiya gerçəkliyinə uyğun aparması da kəskin narazılıq doğururdu.

Azərbaycanda iğtişaş və üsyanlar baş verir, böyük təhlükə yaradırdı.

Ağır vəziyyətdən çıxış yolunu kəndə “ideoloji yürüş” təşkil etməkdə görün İnqilab Komitəsinin taleyüklü tədbiri də bir nəticə verməmişdi (Bax: orada, səh. 60).

Mövcud ictimai-siyasi şəraitdə Azərbaycanın bütün qəzalarında bitərəf kəndli qurultaylarının çağırılması yerli əhalinin yeni hakimiyyətə yaxınlaşmasına zəmin yaratdı.

Qəza fəvqəladə komissarlarının keçirdikləri bitərəf kəndli qurultayları kəndlərdə siyasi ayrı-seçkiliyin müəyyənləşməsinə ciddi təsir göstərdi.

1920-ci il iyunun 22-də N.Nərimanovun Muğan kəndlilərinin birinci qurultayına göndərdiyi təbrik məktubu yoxsul əhalidə böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu.

N.Nərimanov Bakı qəzası bitərəf kəndlər qurultayında iştirak edərkən öz çıxışlarında siyasi təbəqələşmənin təbliği ilə kəndlilərə öz hüquq və vəzifələrini başa salmağa çalışır, onları həmrəyliyə çağırırdı.

“N.Nərimanov kütlə qarşısında kommunist simasını uca tutmaq naminə daxildə əleyhinə çıxdığı qərarın açıq izahını siyasi-diplomatik üsulla əsaslandırır ki, nəzərdə tutulan əsas məqsəd bundan zərər çəkməsin. Kəndlilərdən artıq məhsulun alınmasında bir ədalət tapırdı: “Ümumbəşəri dəyərlər baxımından artıq məhsulun bütün ehtiyacı olanlar arasında bölüşdürülməsi ədalətli sayıla bilər” (Yenə orada, səh. 61).

Kəndlərdə təşkilati işlərin yaradılmasında N.Nərimanov Sovet Rusiyası təcrübəsinə rəğmən Azərbaycan şəraitini, yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq dövlət aparatı vəzifəsini icra edən hakimiyyət-yoxsul komitələri yaradılmasına dair dekret imzaladı. N.Nərimanov yeni cəmiyyətin quruculuğunda və kəndlilərin şüurunun formalaşmasında yoxsul komitələrinə xüsusi əhəmiyyət verir, onların dönüş yaradacağına inanırdı. O bilirdi ki, kəndlərdə yaranmış kəskin problemlərin təcili aradan qaldırılması, yeni cəmiyyət quruculuğu kəndlilərin fəal iştirakı olmadan həll oluna bilməz. N.Nərimanov aldığı məlumatlardan qəti bu fikrə gəlmişdi ki, kəndlərə göndərilən “işçi və kəndli hökuməti nümayəndələri öz vəzifələrini layiqincə anlamadıqlarına görə, kəndlilərin siyasi fəallığını canlandırmaqda, onları yeni cəmiyyətin quruculuğuna cəlb etməkdə çətinlik çəkirdilər. Belə bir məqamda N.Nərimanov Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilinə səfərə çıxması böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. O zaman N.Nərimanovun “ilk sovet dövlət xadimlərindən biri” kimi “Azərbaycan kəndlərinə səfər formasında kəndlilərlə ittifaqı əməli surətdə həyata keçirməsi” bütün ölkədə əks-səda doğurmuşdu.

Azərbaycanda möhkəm fəhlə-kəndli üsuli-idarəsinin təşkili və Sovet Rusiyası ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın yaradılması sahəsində olan gündəlik qızğın və gərgin iş, görkəmli partiya və dövlət xadimlərinə respublikanın əyalətlərinə getməyə imkan vermirdi. Halbuki kənddə təcili həll ediləcək işlər vardı. Hər şeydən əvvəl, yeni cəmiyyətdə kəndlilərə öz hüquq və vəzifələrini şərh etmək vacib idi. Fəhlə-kəndli hakimiyyətinin yerli nümayəndələri arasında elələri tapılırdı ki, öz vəzifələrini tam aydınlığı ilə dərk etmir, ciddi nöqsanlara yol verirdilər. Buna görə də inqilab komitəsinin sədri N.Nərimanov xüsusi

komissiyanın müşayiəti ilə Azərbaycanın Ucar, Göyçay, Gəncə, Qazax, Poylu, Tovuz, Yevlax, Şuşa, Ləki və Kürdəmir əyalətlərinə səfərə çıxır.

Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi xüsusi komissiyanın tərkibinə Ədliyyə komissarı Teymur Əliyev, Ərzaq Komissarlığı nümayəndəsi Fidelman, Xalq Ziraət Komissarlığının nümayəndəsi Sumbat Fətəlizadə, Şibalski, Daxili Komissarlığı nümayəndəsi Zeynallı, işçi və kəndli müfəttişliyi nümayəndəsi Muradov, XI qırmızı ordu nümayəndəsi Kolyaşnikov və Azərbaycan Fırqəsi nümayəndələri Molla Abbas və Tkaçenko daxil edilmişdilər. N.Nərimanovun 1920-ci il sentyabr ayının 30-dan oktyabr ayının 14-dək davam edən tarixi səfəri son dərəcə maraqlı və faydalı olur.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov və onu müşayiət edən nümayəndələr hər yerdə duz-çörəklə, gül-çiçəklə təntənəli qarşılanır, çox izdihamlı mitinqlər təşkil edilirdi.

N.Nərimanov yerli əhali ilə görüş və söhbətlərində onların həyatı, iqtisadi vəziyyəti, ehtiyac və tələbləri ilə ciddi maraqlanır, eyni zamanda xalqa yeni hökumətin apardığı siyasətin mahiyyətini şərh edirdi. O istəyirdi ki, yeni cəmiyyətin əsl sahibləri olan fəhlə və kəndlilər ictimai-siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirməyi bacarsınlar, sayıq olsunlar, hakimiyyəti əldə möhkəm saxlasınlar. N.Nərimanov deyirdi: “Məmləkətə həyat verən fəhlə və əkinçidir. Belə olan surətdə qanun verən kim olsun gərək? Onun ruhu, ciyəri hesab olunan əlbəttə fəhlə və əkinçi” (“Kommunist” qəzeti, 17 oktyabr 1920-ci il).

N.Nərimanov kəndliləri başa salırdı ki, İnqilab Komitəsi öz səlahiyyətini yeni seçiləcək fəhlə-kəndli hökumətinə verəcəkdir. Siz kəndlilər öz aranızdan adam seçib Bakıya göndərməlisiniz. Odu ki, ehtiyatlı olun, aldanmayın, “o adamları seçin ki, əlində çomaq, çiyində kürk, başında motal papaq var. Hərgah fəqir-füqəranı seçsəniz, o vaxt o Bakıda, sən də burada bir-birinizdən xəbərdar olacaqsınız. O verdiyi qanunu biləcək, fəqir-füqəranın fəryadına çata biləcəkdir. Siz qorxmayın, o başı motallıların əlinin altında bizim kimi nökrələri olacaqdır” (“Kommunist” qəzeti, 19 oktyabr 1920-ci il).

N.Nərimanov fəhlə və kəndli hakimiyyətinin yaranması və möhkəmləndirilməsi uğrunda odlu ürəyini məşələ çevirmişdi. O, gecə-gündüz yorulmadan çalışır, inanırdı ki, Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri qızıl bayrağı əllərində möhkəm saxlayacaqdır: “O zaman ki, gözümlə görsəm fəhlələr və kəndlilər Şura başına keçib qızıl bayrağı hifz edirlər, onda ölsəm də, arzum olmayacaqdır”.

N.Nərimanov fəhlə-kəndli hakimiyyətinin beynəlmiləçilik siyasətini kəndlilərə başa salarkən deyirdi ki, çox çəkməz İrəvan və Tiflisdə də qızıl bayraq dalğalanacaqdır. Gürcü və erməni “füqərayi-kasibəsi” əllərini sizə uzadacaqdır.

Sizin aranızda milli ədavət, ayrı-seçkilik olmayacaqdır.

Yerli əhali hər yerdə N.Nərimanovu duz-çörəklə, böyük ehtiram və hörmətlə qarşılayırdı, onun sadə, canlı və qayğı dolu təsirli nitqini sonsuz maraqla dinləyirdi. N.Nərimanovun səfərbəredici sözləri ürəklərdə dərin inam, etibar oyadır, yoxsul kəndli kütlələri əks-inqilab tör-töküntülərinə, çətinliklərə qarşı yekdil mübarizə aparmağa ruhlandırır.

Nərimanovun səfəri ölkədə təsərrüfatın dağıldığı, böhranın cövlan etdiyi bir şəraitdə keçirilirdi. Ağdam, Göyçay, Gəncə, Qazax, Şamaxor, Şuşa şəhərlərində N.Nərimanovun səmimi, təntənəli və kütləvi qarşılanması haqqında Ağamalı oğlu öz xatirələrində yazırdı: “Görüş yerlərində nəhəng mitinqlər keçirilirdi. Bu mitinq və yığıncaqlarda Nərimanov kütlələrlə yaxın, aydın dil tapmağı bacarıb və qoyulmuş məsələləri uğurla çözə bilirdi. Bu səfər, şübhəsiz o vaxt yeni quruluşun möhkəmlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi”.

Göyçay səfərində axşamüstü məsciddə keçirilən izdihamlı mitinqdə N.Nərimanov Şura hökumətinin din və məzhəbə münasibətindən danışır: fəhlə-kəndli hökumətinin vicdan azadlığı elan edərək əhalinin dini həyatına qarışmadığını, ayin və adətlərlə işi olmadığını bildirir. “Çar hökumətinin ziddinə olaraq - Şura hökuməti kilsəni hökumətdən ayırdı. Hər vətəndaşa azad yol açdı ki, hər kəs istədiyi dinə, istədiyi kimi azadə iman etsin”. “Hökumət öz xərçilə yeni nəslə din və məzhəb ruhunda tərbiyə edə bilməz. Hökumətin borcudur ki, onları özgülərin fəna nüfuzundan azad saxlasın. Fəqət bununla bərabər cocuqlar dinə mənsub dərsləri məktəb xaricində öz evlərində, öz xərcləri ilə təlim edə bilərlər”. (Azərbaycan İnqilab Komitəsi sədri yoldaş Nəriman Nərimanovun Azərbaycan cümhuriyyəti daxilində müsafirəti, Bakı, 1920, səh. 5).

Gəncə görüşündə böyük təntənə dörd ay qabaq orada baş vermiş müdhiş hadisələrin gərginliyini aradan qaldıra bilməmişdi. Belə bir şəraitdə şəhər bağında, istərsə də məsciddə N.Nərimanovun camaatın əhval-ruhiyyəsinə uyğun müdrikəsinə həssaslıqla yanaşması, təsirli sözləri “əks mövqe tutan siyasi alətə çevrilən” kütləni qeyri-adi halətə salmışdı. Onlar doğru və inandırıcı sözlərdən elə bil ki, sehlənmişdi. Yeni, taleyüklü sözlər dinləyicilərinin fikrində dönüş yaradır, onları mənən zənginləşdirirdi. “Məscid qeyri-ixtiyari olaraq ictimai əqidənin institutu olmuşdu”.

Burada ağsaqqalların çıxışları hamının ürəyindən keçənləri dilə gətirmişdi: “Yoldaş Nərimanov, bəs may ayında harada idiniz? O vaxt siz harada idiniz ki, düşmənlərimiz bizi aldadırdı. Çox təəssüf ki, o vaxt siz burada yox idiniz”. “Siz burada olsaydınız, heç şey olmazdı”. “Biz çox yazıq halda aldanmışdıq”. “Bütün həqiqəti biz ancaq bu gün bildik”. “Biz and içirik ki, sizin birinci əmrinizdə cümləmiz hətta arvad və uşaqlarımız bir insan kimi sizin izinizlə gəlib sizi təqib edəcəyiz. Sizə inanırıq”. (Orada, səh. 12).

N.Nərimanov izdihamlı mitinqdə əhaliyə Şura hökumətinin məqsədlərini şərh etməzdən öncə Müsavat hökumətini bəy, xan diktaturası kimi təqdim edir. Füqarayı-kasibə hökumətinin isə ancaq zəhmətkeşlərin olduğunu söyləyir. Sonra camaata müraciətlə deyir: Kimə zəhmətkeş demək olar? Hər kəs cismani və əqli ilə işləyirsə, həm də yalnız özü üçün deyil, bütün xalqın, hökumətin mənfəəti üçün işləyirsə ona zəhmətkeş demək olur: emalatxanalarda makinələr, istehsalat alətləri və sairə qiymətli şeylər hazırlayan işlər, bütün əhalini doyuran əkinçilər və sair işçilər bu qəbildəndir. Bu qayda ilə xalq zənginliyini vücuda gətirən ancaq kəndlilər və işçilərdir” (Orada, səh. 12-13).

Oktyabrın 2-də Akstafa stansiyasında qatardan düşən komissiya üzvləri avtomobil və faytonlara əyləşib Qazax şəhərinə yola düşdülər. Qazax mahalının məhsuldar torpaqları Ermənistan və Gürcüstan hökuməti tərəfindən işğal olunmuşdu. Yerli əhali doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. Qazax şəhəratrafı çöllərdə—açıq havada komissiya qaçqınların dəhşətli vəziyyəti ilə rastlaşdılar. Əksəriyyəti halsız və yarımcan halda idi. Yaxınlaşan komissiya üzvlərini dövrəyə alan qaçqınlar N.Nərimanova öz vəziyyətlərindən şikayətlənir, səs-səsə verib deyirdilər: “Bizə silah veriniz, biz cümləmiz bir adam kimi sizin düşmənlərinizə qarşı getməyə hazırıq, o düşmənlərə ki, bizi hər şeydən və həyatdan belə məhrum etmişdir” (səh. 22).

Komissiya yol boyu, kəndətrafi hər yerdə ürəkparçalayan mənzərə ilə rastlaşdı. Səfərin hesabatında deyilir: “Çırılpaq, bəzi parça-parça, əski-üskülərə bürünmüş insan kölgələri bu dərəcədə aclıq və xəstəlik mübarizəsi ilə xırpışmışdılar ki, qüvvəsiz, zəif düşmüşdülər ki, kişilər zorla ayaqlarını sürüyür, qadınlar isə oturduqları yerdə qalmışdılar. Gücləri, hissələri belə yox idi. Onların səsləri batmış, ac uşaqlar milçək kimi qırılırdı. Daşnaklardan xilas olub qaçan qaçqınlar özləri ilə heç zədə yaramayan şeylərini, əyin paltarlarını belə götürüb qaça bilməmişdilər və burada hər gaha çənələrini tərptəmək onlara mümkün olsa idi, ot ilə qarınlarını doldurmağa hazır idilər.

...Ölüm mələyi bu zavallıların üzərilə uçaraq, bu cəfa və əziyyət içində öz yurdlarından başqa hüdudə qaçan zavallılar ilə çox müştəgülat içində vəzifəsini ifa edə bilirdi. Çuxurların birində üç nəfər uzanmışdı, aclıqdan hissiz olaraq uzanmışdı. Gözləri kəlləyə çıxmış, sinəsi də hər nəfəs alanda qalxıb enirdi: bu zavallı can verirdi”.

Daşnaqların törətdiyi cinayət ağır idi. Bu dözülməz mənzərə hamını sarsıtmışdı. “Bütün məzlum Şərq əhalisinin sədəti yolunda çalışan, yeni həyatın, xalqın ruhunu yüksəldən yoldaş Nəriman Nərimanov bu faciələr qarşısında başı aşağı, qəmli davranaraq gözləri yaşla dolmuşdu. Dərin qəm-qüssəyə daldığı, duruşundan bəlli idi” (səh. 23).

N.Nərimanovun təcili göstərişi nəticəsində komissiya üzvləri bütün qaçqınların furqonlarla Qazax şəhərinə daşınmasını, şəhər evlərində yerləşdirilməsini, ərzaqla təmin edilməsini, tibbi yardım göstərilməsini təşkil etdilər.

Qazaxda izdihamlı mitinqdə N.Nərimanov camaatın öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə əzmini təqdir edir. O, kəndlilərə deyir: 1918-ci ildən “Bütün Azərbaycanda haqqını düşünən, düz yol tutan varsa Qazax xalqıdır”. İndiki məqamda siz bilməlisiniz ki, arzuladığınız Şura cəmiyyəti vətəndaşlardan nələri tələb edir? N.Nərimanov sözlünə davam edərək deyir: Şura hökuməti qanununun birinci və əsas maddəsi budur: “İşləməyən dişləməz”. Şura hökuməti zəhmətkeşlərin əlində olmalıdır. Hamı işləməlidir. “Bu zəhmətkeşlər kimlərdir? Bunlar öz ömrlərini fabrika və zavodlarda keçirən işçilərdir. Onlar əkinçilərdir ki, yemək üçün bizə taxıl verirlər. Onlar oxumuşlar və ixtiraçılardır ki, öz əqli və zəkaları ilə - ixtiraları ilə xalqı işıqlandırır... Yanacaqın az işlənməsi üçün çarələr tapırlar. Məmləkətin istehsalatını artırırırlar. Belə qüvvəli işçilərə hökumətin ehtiyacı vardır.

...İndi biz bütün qüvvəmizi, əqlimizi, qansız olan zəhmət cəbhəsinə işlətməliyik, növbədə böyük bir məsələ vardır ki, o da əkinçilərə ehtiyacı olan kənd təsərrüfatına məxsus makinaları, aləti, manufaktura və sair şəhər əşyası verərək onları təmin etmək məsələsidir” (səh. 25).

N.Nərimanov kəndlilərə bəylərin, xanların, fabrik və zavod sahiblərinin yeni cəmiyyətdə mövqeyini şərh edir. Qətiyyətlə bildirir: onların bizim aramızda yeri yoxdur... Yeni hökumət işçi və kəndlilərinindir.

N.Nərimanov Qazax mahalında torpaq bölgüsü məsələlərində əyintilərə, bu işin ləng getməsinə iradəni bildirir. O, mitinqə toplaşanlara müraciətlə deyir: “Siz kimsiniz? (səslər - kəndliləlik). Daha kimin yerləri (əkin yerləri) vardır? (səslər - ağaların, cənabların). Mən buna təəccüb edirəm ki, aprel inqilabından neçə aylar keçmişdir. Amma siz deyirsiniz ki, bizim yerlərimiz yoxdur. Bəylərin, ağaların yerləri vardır. Bu təhəmmül ediləcək şey deyildi: bu çox eyib olan həqiqətdir. O gündən ki, burada Azərbaycanda Şura hökuməti elan edilmişdir, ağalar, bəylər yoxdur, mülkədar yerləri yoxdur.

...Siz deyirsiniz ki, yer komitəsi buna razı olmur və yaxud yer bölgüsünü təxirə salır.

...Yerlərin hələ bəylərdə və xanlarda qaldığını eşitmək çox eyibdir. Görünür ki, inqilab ləpələri sizə qədər gəlib yetişməmişdir və yeni həyatın hələ sizin ruhiyyənizə təsiri olmamışdır.

...Mən ümid edirəm ki, sizin aranızda belə əhəmiyyətsiz səbəblər olmayacaqdır və siz bir yerə cəm olaraq sülh yolu ilə yerləri öz aranızda paylaşacaqsınız və gələn ilə qədər hazır olacaqsınız” (səh. 26).

N.Nərimanov kəndlilərə deyir: siz şikayət edirsiniz ki, İnkilab Komitəsi kasıbdan da taxıl və qara malları alıb aparır. Qanun verən sizsiniz, qanunu bilmədiyinizə görə, İnkilab Komitəsi özünü xilas etmək üçün “bacarsa boğazınıza qurşun da tökər”. Siz inqilab komitələrinə zalımları, qoçuları deyil, sadə işçiləri, fəqir kəndliləri seçin, taxıl dolu anbara qıfıl vuran adamları göstərməkdən qorxmayın. “Gərək bütün gizli anbarları aşkara çıxarasınız və İnkilab komitəsindən tələb edəsiniz ki, həmin gizlənməmiş taxılı müsadirə etsin.

N.Nərimanov dövrün ictimai-siyasi qarışıqlığından baş açma bilməyən yoxsul kəndliləri böhranlı vəziyyətdən çıxarmaq, yeni hökumət ətrafında cəm etmək üçün səmimi, anlaşılıqlı sözləri ilə ciddi təsir göstərir, onlarda dərin inam oyatmağa çalışırdı. O, mitinq iştirakçılarına deyirdi: zamanın indiki məqamında dünya hadisələrindən bixəbər, kar və kor olanlar güman edə bilər ki, Azərbaycan müstəqil dövlət halında təkbəşinə yaşaya bilər. Azadlığa can atan ölkələr duruş gətirmək, müstəqilliyini möhkəmləndirməkdən ötrə bir-biriləri ilə ittifaq bağlayırlar. “...Şura Rusiyası ilə bizim ittifaq bağlamağımızı” zaman bizə diktə etmişdir. “Biləks biz məhv olardıq. İndiki məqamda Rusiya Azərbaycansız, Azərbaycan Rusiyasız yaşaya bilməz. Mən tam əminəm ki, Ermənistan və Gürcüstanı da inqilab bürüyəcəkdir və o gün uzaqda deyildir ki, Tiflis və İrəvanda qırmızı bayraq dalğalanacaqdır. O vaxta qədər sizin ittifaqınıza mane olanları tarix məhv edəcəkdir” (səh. 29).

Qarabağa səfərdə komissiya üzvləri Şuşa məscidində mitinq keçirirlər. Onların çoxsaylı dindar kəndlilərlə görüşü səmimi şəraitdə uğurlu olur. N.Nərimanov onların iztirabları və ehtiyacları ilə maraqlanır, sonra geniş nitqilə ətalətə qər q olmuş mütərəddid kəndlilərin qəlbində öz gücünə inam, gələcəyinə ümid duyğuları oyadır.

N.Nərimanov Şura hökumətinin qayda və qanunları, vəzifələri haqqında dinləyicilərdə dolğun təsəvvür yaratmağa çalışır. O, düşünür ki, xalq komunada öz nicatını görsə, həmrəy olsa, ölkədə dirçəliş və səadət dövrü başlayar.

Dinə, peyğəmbər əxlaqi tərbiyələrinə bağlı ata-babaların həmrəyliyə, insan cəmiyyətinin səadətinə səy göstərmələrini, inadlı mübarizə apardıklarını xatırladır. N.Nərimanov müasir cəmiyyətin pərişanlığını müsəlmanların şəraitə qarşı kahallığı ilə izah edir. Bəşəriyyətin əsrəfi və fitri istedadı malik insanın cəmiyyətdə zəlif vəziyyətə düşməsinə onların Quran təliminə, şəriət-qayda qanununa riayət etməyib fəna işlərlə məşğul olması ilə izah edir. N.Nərimanov deyir: Allahın kəlamı-peyğəmbər nəsihəti “ümumi bir nəticəyə yeni insaniyyətin təhəmmül etməsinə sövq edir. Mollalar Quranın nüfuzundan istifadə edərək bu həqiqətləri hər gün sizə söyləyir. Fəqət bunlar əsla sizə təsir etmir, çünki siz böyük fəlakət içindəsiniz. Bir də ona ümid vardır ki, sizi elm və fənn fəlakətdən qurtara biləcəkdir”.

Din tarixinə dərin bələd olan N.Nərimanov müşriklərin bütələrə fanatik inamının faciəsini yada salır, əməli saleh, imanlı ərəblərin qüdrətli Allaha sığındıklarını, doğru yolu tapdıqlarını xatırladır. Lakin şeytan tələsinə düşən yolu azanların, qızıl var-dövlət ehtirası dünyanın, insan cəmiyyətinin nizamını pozması cəhalət və nadanlıq girdabına düşməsi bəşəri faciələr törədir.

N.Nərimanov deyir: Dahi müəllim Karl Marksa görə, insanlar nə qədər yozsalar, nə qədər əxlaqa dəvət etsələr öz səadətlərini zəhmətdə deyil, qızılda və sərmayədə görənlərə heç bir fayda verməyəcəkdir.

N.Nərimanov insanlara var-dövlətinə görə deyil, onların ağına, sənətinə görə hörmət və məhəbbət göstərməyi tövsiyyə edir. “...Komuna deyir ki, insanın ağına, bacarığına baxın, bəşəriyyətə xidmət edərsə, ona ehtiram edin... Komuna deyir ki, hökumət gərək zəhmətkeşlər əlində olsun, hökumətə gərək zəhmətkeş qanun versin, onun ağası, xanı gərək zəhmətkeş olsun” (səh. 32).

N.Nərimanov kəndlilərə müvəqqəti çətinliklərin səbəblərini açıb göstərir. Hamını ayıq-sayıq olmağa dəvət edir. Bolşeviklər arasında xalqı qarət edən, ara qarışdıran adamlara təsadüf olduğunu bildirir. Eys-ışrətlə məşğul olan, vəzifəsindən sui-istifadə edən, müsəlman evlərində axtarış zamanı, arvadlara məxsus bəzək şeylərini əllərindən alan fəna fikirli adamlara imkan verməməyi tapşırır. Bəzən özünü bizə ciddi kommunist göstərmək istəyən minarədə müsəlmanları namaza dəvət edən azançını gördükdə demişdir: Oradan düş, Şura hökuməti zamanında belə şeylər - azan vermək olmaz” (səh. 34).

N.Nərimanov müsəlmanlar arasında dəfn etmək və nikah məsələsinə də toxunur. Dəfn məccani olacaqdır. Müsəlman arvadının namusu, hissiyyatı və izzət-nəfsi kişidən artıqdır. Elə qeyrətli arvadları hifz etmək, saxlamaq və pis kişilərdən mühafizə etmək, əlbəttə, hökumətin borcudur.

Şura hökuməti evlənmək ixtiyarını cavanların özlərinə həvalə edir. Komuna razı olmaz ki, 11 yaşında qızı öz xahişinin ziddinə olaraq 40-50 yaşında kişiyyə versinlər” (səh. 35).

N.Nərimanov öz çıxışlarında beynəlxalq münasibətlər bərəsində kəndlilərdə müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışırdı. O, müstəqil ölkə kimi təqdim etdiyi Şura Azərbaycanının Şura Rusiyası ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin, siyasi-hərbi əməkdaşlığının yarandığını şərh edirdi. O deyirdi: Şura Rusiyası ilə

Azərbaycan bir-birlərinə kömək etmək üçün yaşayırlar. Rusiya ilə əməkdaşlıq sayəsində istehsalatımızı artırma bildik, işçilərə əməkhaqqı vermək üçün imkanımız yarandı. Biz də Şura Rusiyasına yanacaq verməklə onların “böyük ehtiyacını dəf etdik”.

N.Nərimanov əməkdaşlıq edən Rusiya və Azərbaycanın Beynəlxalq aləmdə siyasi mövqeyini komunanı yaymaq, şərq xalqlarını xilas etmək vəzifəsində görürdü.

N.Nərimanov deyirdi: “Bütün dünya ilə müharibə etmək lazım gələrsə, Rusiya, Azərbaycan və üsyan etmiş Türkiyə müştərək olaraq hərəkət edəcəkdir... Kamal Paşanın dəxi məqsədi bizə məlumdur. Onun hökuməti müstəqil xalq hökumətidir” (səh. 36).

N.Nərimanov 1919-1920-ci illərdə Moskvada işlədiyi dövrdə Şərq ölkələrində ingilis müstəmləkəçilərinin şərq ölkələrində meydan suladığından xəbərdar idi. O, kəndlilərə deyirdi: “Mənim yanıma Hindistan, İran, Ərəbistan, Türkiyə, Misir və Çin əhalisinin nümayəndələri gələrək İngiltərənin onlara qarşı etdikləri zülmələri söyləyirdilər və rica edirdilər ki, onları düşmənlərdən xilas edək” (səh. 36).

N.Nərimanov dünya siyasi hadisələrinin mövcud vəziyyətini anlaşıqlı, sadə dildə şərh edirdi: Komunanın düşmənləri - Almaniya imperializmi “səhnədən çəkildi”. Antanta: Almaniya, Fransa son dərəcə zəifləmişdir. İtaliyada hərəc-mərclik vardır. Amerika ilə müharibə qovğasında olan İngiltərə Şərqdə “dərəbəylik” edir. N.Nərimanov qətiyyətlə deyir: İngiltərə gərək Şərqdən çəkilsin... Əgər düşmənimiz İngiltərə öz müttəfiqləri ilə birləşib bizə qarşı müharibə etsələr, “fəna planlarından xilas ola bilərik”.